

## *In gesprek met dr Jan Jonkers*

*Durk Hak*

Het gesprek wordt deze keer gevoerd met Jan Jonkers, gepensioneerde godsdienst- en kerksocioloog. Hij heeft zijn wetenschappelijk leven grotendeels binnen een protestantse universiteit geleefd. Hij hield zich in zijn onderzoek vooral bezig met de ontwikkelingen binnen de *Gereformeerde kerken in Nederland* (GKN)<sup>1</sup>, kerkvernieuwing, en jongeren en godsdienst. Toen ik hem benaderde voor dit *In gesprek met* schreef hij me: ‘De drive om na mijn pensionering ‘gewoon’ door te gaan – zoals Bert Laeyendecker en ook Gerard (Dekker; dh) die hebben –, ontbreekt mij geheel! Godsdienst- en kerksociologie vallen onder een hele reeks van interessante thema’s en vele daarvan heb ik tijdens mijn werkzame leven behoorlijk verwaarloosd’ (mail Jonkers 17/12-15). Zonder al te veel massage mijnerzijds ging hij in op het voorstel om met hem het *In gesprek met* te houden.

Mede aanleiding om met Jonkers te praten, vormde Bert Laeyendeckers (2015a) bespreking van het proefschrift van Chris Dols, *Fact Factory: Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972* in *Religie & Samenleving* waarin Laeyendecker zich kritisch had uitgelaten over de ontoereikende onderbouwing door de jonge doctor van de conclusies met betrekking tot de invloed van sociologen op het reilen en zeilen binnen de rooms-katholieke kerk.<sup>2</sup> En voeg daarbij ook de idiosyncratische repliek van Dols, waarin hij de *persoon* Laeyendecker betrok (Dols, 2015b), en scherpe dupliek van de *éminence grise* van de (godsdienst)sociologie Laeyendecker (2015b). “Wat een gezellige discussie tussen Bert en Dols!”, zo schreef hij in de mail waarin hij akkoord ging (mail Jonkers 9/12-2015).

We hadden afgesproken elkaar in Amersfoort in een gelegenheid tegenover het station te treffen, en omdat die nog niet open was, liepen we eerst een rondje. Dat bleek ondanks de regen een goede start voor het gesprek. Het heeft deels een terugblikkend karakter gekregen, maar ook de toekomst van godsdienst en kerken, en de staat van het godsdienst- en kerksociologisch onderzoek zijn aan de orde gekomen.

Jan Jonkers kende ik, behalve van zijn wetenschappelijke werk<sup>3</sup>, ook van het *Werkgezelschap*<sup>4</sup>, waarvan hij de bijeenkomsten in Utrecht met enige regelmaat bezoekt. Hij valt daar vooral op door zijn vaak kritische opmerkingen over de methodologie bij de presentaties van godsdienstsociologisch onder-

zoek. “Het is goed dat de naam van *Werkgroep* is veranderd. Het was geen werkgroep in de eigenlijke zin van het woord. Het was en is veeleer een geheel van wetenschappers dat zich bezig houdt met godsdienstsociologisch en -antropologisch onderzoek. Er is geen sprake van eenheid, van een gemeenschappelijke onderzoeksagenda” (...) “Godsdienstsociologie is in Nederland geen discipline. Het is een verzameling van hobbyisten, die meestal niet maatschappelijk relevant onderzoek doen, waarbij cruciale noties als validiteit en betrouwbaarheid niet zelden worden veronachtzaamd. Ze doen waar ze zin in hebben, en sluiten niet aan bij eerder (internationaal) onderzoek. Velen schieten methodologisch tekort in hun onderzoek.” Het is hem een ergernis hoe slecht (godsdienst- en kerksociologische) onderzoeksvragen vaak zijn geformuleerd. Hij stelde hoge eisen aan de formulering van de probleemstelling in zijn eigen onderzoek, en aan onderzoek dat hij begeleidde. Daarbij komt nog dat deze onderzoeksvragen ook geen plaats krijgen in een groter raamwerk van vragen en theorie, in wat de socioloog Wout Ultee (en anderen) zouden noemen *hoofdvragen*.

Jonkers promoveerde in 1986 op *Doelen in de evangelisatie: Een sociologische studie* bij de godsdienstsociologen A.J.A. Felling en O. Schreuder in Nijmegen. Hij kwam tot de slotsom dat er twee, wat hij noemde, evangelisatietypen zijn: de ‘evangelisatie als ledenwerving’ en de ‘evangelisatie als maatschappelijk engagement’. Het eerste type komt vooral voor bij kerkleden met een traditionele geloofsoriëntatie, dat wil zeggen een manier van geloven waarin gelovigen zich sterk afhankelijk voelen van God, ze kennen een statisch kerkbeeld, dat verder wordt gekenmerkt door religiocentrisme. Evangelisatie als maatschappelijk engagement daarentegen wordt aangetroffen bij de ‘alternatief gelovigen, bij wie de relatie met God veeleer gekenmerkt wordt door partnerschap, die dynamischer en meer veranderingsgezind over de kerk denken, en ook een meer open opstelling kennen. De ‘ledenwerfers’ kennen meestal een laag SES, terwijl de ‘alternatievelingen’ vaak hoger opgeleid zijn en *dito* professies beoefenen.

Toen Gerard Dekker als hoogleraar bij de *Vrije Universiteit* werd benoemd, volgde Jonkers hem op bij de *Deputaten Evangelisatie* van de GKN. Het zou logischer geweest zijn als de socioloog was ondergebracht bij *Deputaten Kerkopbouw*, maar de directeur van *Deputaten Kerkopbouw* had het niet zo op de sociologie, aldus Jonkers. Na zijn promotie werd hij in 1987 in Kampen aan de *Theologische Universiteit (Oudestraat)*<sup>5</sup> benoemd door de synode van de GKN. Hij is officieel nooit door die synode ontslagen, en moest zelf zijn afscheid organiseren, anders was dat er niet van gekomen. Het werken in een theologische omgeving waarin sociologen en hun werk behoudens op een

enkele uitzondering na, niet of nauwelijks werden gewaardeerd, is hem zwaar gevallen. Hij kwam daar wetenschappelijk gezien in een isolement te verkeren. En hij kon moeilijk onderwijsuren in de opleiding krijgen. Vanuit vooral de systematische theologie was men uitgesproken anti-sociologie. Met het dreigement om de *Synode* in te schakelen ('De Synode heeft mij benoemd') wist hij toch een aantal uren te forceren. Collega's die geïnteresseerd waren in de sociologie, waren er toch ook wel; en sommigen mogen ook nu nog zelfs enthousiast met betrekking tot de bijdrage van sociologen worden genoemd: "Kor Schippers, die deed ook zelf empirisch onderzoek, Jaap van der Laan; en Gerben Heitink ook wel, maar die ging over naar de *Vrije Universiteit*. Gerrit Maneschijn was een redelijk goede collega, zo dacht ik. Toch schoffeerde hij mij." Jonker is niet cynisch geworden maar heeft stug doorgewerkt. Dat is misschien ook wel de beste manier om te overleven. Hij kon bij zijn aanstelling het toentertijd heel dure spss-pakket aanschaffen, en er was wel altijd geld voor student-assistenten.

Vanzelfsprekend komt het verschijnsel 'nieuwe religie' aan de orde, en hij noemt daarbij de 'klassieke' studie van Mady Thung e.a. "Nieuwe religie hebben we eigenlijk niet goed in de vingers. We bezitten geen theorie, en ook de (theoretisch-) empirische kennis van het fenomeen laat veel te wensen over. Samen met Gert de Jong (1993) deed ik onderzoek naar 'levensbeschouwelijke elementen in het meisjesblad *Yes*.' Bij de jongeren lagen en liggen de sleutels voor nieuwe vormen van levensbeschouwing, en daarmee ook voor de toekomst van de religie en kerken. Ik had op basis daarvan graag een groter project jongerencultuur willen doen." Het kwam er niet van. Hij memoreert hoe hij een onderzoeksvorstel indiende bij het *Stegon* (later NWO). Het werd uitstekend beoordeeld en het leek erop dat het gefinancierd zou worden, maar uiteindelijk ging een lid van de beoordelingscommissie er met de 'buit' van door.

Voor het *Oudewijkenpastoraat* (1980/90) waarin theologen en sociologen werkzaam waren, kwam hij bij een project in Rotterdam Oud West. Omdat de aangetrokken socioloog-onderzoeker tekort schoot in kennis nam hij het onderzoekshandwerk later ook over. Met goede studenten deed hij onderzoek in de Haagse Schilderswijk, Staatsliedenbuurt Amsterdam, Nieuw West in Rotterdam, Kanaleneiland Utrecht. "Ik wilde weten hoe het empirisch zat in de plaatselijke gemeentes. Na Banning is er eigenlijk niets meer gebeurd op het terrein van de kerksociologie." Hij deed vanaf 1989 ook onderzoek naar het godsdienstige reilen en zeilen van de synodale gereformeerde kerken in drie steden en dorpen: 'Noorddorp', 'Ooststad' en 'Grootstad', wat resulteerde in de publicatie *De gelovige gemeenten*. De kerkhistorici hadden geen tijd,

systematici hadden geen tijd, dus nam hij het over. Naar aanleiding van het *Ooststad*-onderzoek belde Gerard Dekker hem: 'Wat is er toch bij jullie aan de hand?' Want de directeur had hem vanuit de wetenschapscommissie eerder gebeld met de toch wel onthutsende vraag: 'Is Ooststad wel wetenschappelijk?' Dekker kon hem van repliek dienen. In de periode 1991 tot 1996 deed hij hierover in vijf afzonderlijke rapporten met een omvang van bijna 800 bladzijden verslag. Een kort samenvattend eindverslag van dit onderzoek valt in *De gelovige gemeente* (1999) te vinden. Jonkers vond dat er in de kerken en de theologie eigenlijk niets was veranderd: "de reformatorische elementen uit de 16<sup>e</sup> (en 17<sup>e</sup>) eeuw waren nog volop aanwezig: met predestinatie, een heteronoom geloof, met een persoonlijke god, en een hoge betrokkenheid bij leer en leven. Er bestonden geen alternatieven, terwijl het geloof afkalfde en er niets voor in de plaats kwam. Theologen wilden hier niet aan, ze wilden blijven preken en hun alternatieven sloegen niet aan. Gevolg: ledenverlies, participatieverlies, en geloofsverlies." Dat is niet zo verrassend. De bevindingen van sociologen over de toekomst van de (christelijke) godsdienst en die der kerken werden decennialang ook op het protestantse erf door kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders als zwartkijkerij neergezet met het 'argument' dat de werking van de Heilige Geest zich onttrok aan de waarneming van de sociologen. De emeritus hoogleraar godsdienstsociologie Gerard Dekker kan er van getuigen, en heeft dat ook vaak gedaan.

Jonker evalueerde na zijn pensionering drie pioniersprojecten van de PKN. Hij bezocht en bevroeg de deelnemers meerdere malen. Zijn oordeel? "Het kloosterproject in Jorwerd is niet alleen duur, maar heeft ook een gering bereik. Een stille rondgang met zo'n vijftien deelnemers, en verder?" Jonkers is kritisch over de houdbaarheid van dit type kerkvernieuwing. Ook het project in IJburg was klein, en men ging daar al snel weer terug naar de traditionele kerkdienst. Hij adviseerde: laat de traditie de traditie, en centreer het pionieren niet rond de traditionele kerkdienst. Bovendien, kerkopbouw lukt niet in drie jaar, en bovenal 'houd de gevestigde kerken op afstand.' Hij heeft daarover ook met het team gesproken. Hij vroeg hen: 'krijgen jullie wel echt de ruimte?' Die vraag werd bevestigend beantwoord. Maar Jonkers bleef vele twijfels houden of het wel klopte. "Het moet bij pioniersprojecten niet alleen om nieuwe vormen gaan, maar bovenal ook om nieuwe inhoud!" Eerder had hij ook met de bouw van een kerk in een nieuwbouwwijk geadviseerd. Er was een enthousiast begin, met een keuze uit drie voorstellen voor de bouw van een nieuw kerkgebouw. Uiteindelijk koos de bevolking voor een heel traditioneel ontwerp maar die keuze werd niet gehonoreerd, zo constateert Jonkers

met spijt over de gemiste kans om de kerk als element van alle bewoners te presenteren.

Sinds zijn pensionering was hij eens in de wijkgemeente van Amersfoort gevraagd te reageren op een hoogleraar sociale filosofie van de VU, die met betrekking tot de toekomst van de gemeente stelde: ‘Weg met de sociologen! Zij hebben met hun secularisatiethese een zeer vertekend beeld van de kerk en haar toekomst.’ Eigenlijk is er in al die decennia niet zo veel veranderd in de houding ten opzichte van de sociologie. De conclusie zou kunnen luiden dat theologen, filosofen, enzovoort nog steeds de voorkeur geven aan essayistische duimzuigerij boven theoretisch-empirische onderzoeksresultaten. Een andere is dat religie en kerken er steeds nog zijn om te onderzoeken.

## Noten

- 1 Deze zijn na 2004 opgegaan in de *Protestantse kerk in Nederland (PKN)*.
- 2 Laeyendecker: *The author claims that they used statistics and narratives about the deteriorating situation of the church, presenting themselves as doctors, in order to steer the bishops in the direction of church renewal as defined by the sociologists. They even went so far as to “construct” a vocation- and celibacy-crisis. Their influence is alleged to have led to an “increasing domination of sociology” in the decision making and a “sociologisation in the Dutch Church Province”. My critique of this astonishing and aggressively styled story points especially to the neglect of a longstanding awareness of crisis and to misunderstandings of statistics and role and function of sociology. (R&S 2015/1, 44) (...) De inhoudelijke kritiek richt zich op drie belangrijke stellingen. Allereerst op de stelling dat de sociologen de crisis hebben geconstrueerd, vooral met behulp van opiniepeilingen. Ten tweede op zijn bewering dat er sprake was van een “increasing domination of sociology” en ten derde, dat die geleid zou hebben tot een sociologisering van het bisschoppelijk beleid. (R&S 2015/1, 50)*
- 3 Zie bijv.: Hak (2001). Ik loofde hem daarin onder meer met: ‘Zo’n onderneming getuigt van continuïteit en grote werkkraft.’
- 4 Werkgroep *Godsdienstsociologie en godsdienst antropologie* (<http://www.wgsga.nl/>); tot 2014 *Werkgroep godsdienstsociologie en -antropologie*.
- 5 De toevoeging Oudestraat dient ter onderscheiding van de *Theologische Universiteit Kampen (Broederweg)* die uitgaat van de *Gereformeerde Kerken vrijgemaakt*. Sinds 2006 *Protestantse Theologische Universiteit vestiging Kampen (Oudestraat)*, en sinds 2012 is de afdeling Kampen gesloten en bevindt de PThU zich in Groningen en werkt samen met de theologische faculteiten van de Rijksuniversiteit Groningen en de Vrije Universiteit Amsterdam.

## Genoemde/ geciteerde literatuur

Dols, Chris (2015a),

*Fact Factory: Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972*, (diss.) Nijmegen).

Dols, Chris (2015b),

Getallen vertaald: Observaties ter verheldering van het sociologiseringsdebat in de recente historiografie van het Nederlands katholicisme, in: *Religie & Samenleving* 2015/3, 235 -250.

Hak, Durk (2001),

Bespreking Jonkers, Jan B.G., 'De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in drie plaatselijke gereformeerde kerken', en Jonkers, Jan B.G. (red.), *Theologie achteraf. Theologisch commentaar op het onderzoek 'de gelovige gemeente'*, in: *Sociologische Gids*, 48/2, 212-214.

Jong, G.P. de & J.B.G. Jonkers (1993),

*Na afloop kreeg ik tranen in mijn ogen van ontroering: Onderzoeksverslag van een godsdienstsociologische peiling naar levensbeschouwelijke elementen in het blad Yes*, Kampen: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Jonkers, J.B.G. (1986),

*Doelen in de evangelisatie: Een sociologische studie*, Nijmegen, (Diss.).

Jonkers, Jan B.G. (1999),

*De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in drie plaatselijke gereformeerde kerken*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Jonkers, Jan B.G. (red.) (2000),

*Theologie achteraf. Theologisch commentaar op het onderzoek 'de gelovige gemeente'*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Laeyendecker, Bert (2015a),

Sociologen en bisschoppelijk beleid: Kritische overwegingen bij de dissertatie van Chris Dols, *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972*, in: *Religie & Samenleving*, 2015/1, 44-63.

Laeyendecker, Bert (2015b),

Dupliek: Geringe kritiektolerantie, in: *Religie & Samenleving*, 2015/3, 250-260.

Thung, M.A. et al. (1985),

*Exploring the New Religious Consciousness. An Investigation of Religious Change*, Amsterdam: Free University Press.